

Miscellany on the Rural World in the Roman Period

**STUDIES ON THE
RURAL WORLD IN
THE ROMAN PERIOD**

12

**Miscellany on the Rural World
in the Roman Period**
**STUDIES ON THE RURAL WORLD IN THE ROMAN PERIOD -
12**

Girona 2023

Miscellany on the Rural World in the Roman Period
Studies on the rural world in the Roman period - 12

© Editorial material and organization:

Museu Arqueològic de Banyoles–Ajuntament de Banyoles, Universitat de Girona, Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany

© Contens and figures: the autors

© Book cover photo: Vil·la romana del Collet (Calonge i Sant Antoni). Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria, Institut de Recerca Històrica, Universitat de Girona

Contact:

Laboratori d'Arqueologia i Prehistòria. Institut de Recerca Històrica.
Universitat de Girona
Plaça Ferrater Mora, 1
17071 Girona
Tel. 972 41 89 45

Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles
Plaça de la Font, 1
17820 Banyoles
Tel. 972 57 23 61

ISBN: 978-84-9984-662-0

DOI: 10.33115/b/9788499846620

Ager Mutabilis II. *La explotación del territorio de Emporiae y Gerunda durante el bajo Imperio romano y la tardoantigüedad* PID2019-105759GB-I00, del Ministerio de Ciencia e Innovación.

Editors:

Collaborators:

Índex

Evolució de l'espai periurbà de la ciutat de Baetulo entre el segle II a. de la n. e. al segle VI d. de la n. e.	7
<i>Clara Forn</i>	
Un nou mirall de l' <i>officina plumbaria</i> de <i>Quintus Licinius Tutinus</i> procedent de la vil·la romana dels Pompeu o de Can Ring (Besalú, Girona)	19
<i>Joan Frigola, Joaquim Tremoleda, Pere Castanyer</i>	
Le Vistre de la Fontaine, une rivière comme reflet du paysage et de la gestion du risque fluvial en périphérie de Nîmes entre l'âge du Fer et l'Antiquité	33
<i>M. Scrinzi, C. Flaux, H. Djerbi, C. Vaschalde, M. Tiliér, E. Doyen, A. Malignas, Avec la collaboration de N. Caballero</i>	
Las aguas y su culto en época romana. Ejemplos del ámbito rural en el noreste de la Península Ibérica	87
<i>Ana Costa Solé</i>	
Landscape and territory in the northeast of the Iberian Peninsula in the Roman period. The property of the Roman villa of Pla de l'Horta (Sarrià de Ter, Girona, Spain): characteristics, farming and forest resources	109
<i>Ana Costa Solé, David Vivó Codina, Lluís Palahí Grimal</i>	
Elements per al coneixement de la monetització de la vil·la romana del Collet (Calonge i Sant Antoni, Baix Empordà)	131
<i>Marc Bouzas, Josep Burch, David Vivó</i>	
Résultats préliminaires de deux fouilles récentes en contexte de <i>villae</i> suburbaines : Lescar (Pyrénées-Atlantiques) et Saint-Paul-Lès-Dax (Landes)	147
<i>Pierre Dumas-Lattaque</i>	

Un nou mirall de l'*officina plumbaria* de *Quintus Licinius Tutinus* procedent de la vil·la romana dels Pompeu o de Can Ring (Besalú, Girona)

Joan Frigola, Joaquim Tremoleda, Pere Castanyer
Grup de Recerca Arqueològica del Pla de l'Estany (GRAPE)

Resum

L'any 2017 va trobar-se a la vil·la romana dels Pompeu (Besalú) el marc d'un petit mirall de plom fabricat pel taller de *Quintus Licinius Tutinus* a la ciutat gal·la d'*Arelate* (Arles, Provença). En el text es descriu i es contextualitza la peça, la primera d'aquest *plombarius* coneguda a Hispània, i es proposa la seva vinculació amb un petit espai de culte domèstic.

Paraules clau

Mirall de plom, vil·la, religió, culte domèstic, *Quintus Licinius Tutinus*

Abstract

In 2017, a lead mirror produced by *Quintus Licinius Tutinus* was found in the Roman villa of *Pompeius Satorio* (Besalú, Catalonia). This *plombarius* had his workshop in the city of *Arelate* (Arles, Provence), and it's the first time that one of its frames has been documented in *Hispània*. In this paper we analyse the mirror and its archaeological context, probably related to a domestic cult area.

Key words

Roman lead mirror, villa, religion, domestic cult, *Quintus Licinius Tutinus*

Introducció

La vil·la romana de Can Ring o dels Pompeu s'emplaça en una zona de vessant suau situada al nord-oest del nucli urbà de Besalú, a la comarca de la Garrotxa. Tot i que les primeres campanyes al jaciment, sempre puntuals i d'impacte escàs —a excepció de la de 1960—, reculen a ja fa unes quantes dècades (Frigola, Castanyer, Tremoleda 2021), no fou fins al 2017 quan s'inicià l'exploració sistemàtica i extensiva de les restes en el marc d'un projecte d'investigació d'abast territorial sobre el món rural en època romana.¹ D'aleshores ençà s'ha descobert una superfície constructiva pròxima als 1600 m² i s'ha pogut definir amb certa precisió, tot i l'estat incipient i encara parcial de la recerca, la planta central de l'establiment així com les principals fases de la seva seqüència ocupacional, iniciada en època republicana, probablement a inicis del segle 1 aC, i perllongada fins als segles III-IV dC. El període d'auge, tanmateix, correspon a l'etapa altimperial (segles I-II dC), moment en què es documenta una vil·la estructuralment canònica, que tendeix a l'ortogonalitat, amb la part residencial ubicada al nord, en el punt més elevat, i articulada entorn d'un pati residencial envoltat per cossos edificats en tres dels seus costats. Destaca especialment la denominada ala oest, un bloc constructiu integrat per sis habitacions amb accés des d'un passadís propi, tres de les quals formaven un petit apartament o *diaeta*. Més al sud i ben separada de la zona residencial per un potentíssim mur d'aterrament bastit amb grans blocs de pedra, hi havia la *pars fructuaria*, encarada a l'obtenció excedentària de vi, producte de tall especulatiu que sens dubte configurava la principal activitat agrícola de l'establiment i que devia suposar la font d'ingressos més rellevant —que no sempre estable— per al seu *dominus*. També a migjorn s'alçava el *balneum* de la vil·la, bastit com un cos independent de l'àrea residencial, amb la qual restava unida mitjançant una rampa d'accés.

Fou precisament durant la primera de les campanyes modernes, la de 2017, quan es localitzà, entre el nivell superficial del denominat àmbit 3 de l'ala oest, corresponent al rebedor o *oecus* d'un modest apartament residencial, el marc d'un petit mirall de plom amb inscripció.

El mirall: descripció, usos i paral·lels

El marc recuperat, que formava part d'un mirall, és quadrat i de dimensions reduïdes (38 x 36 x 2 mm) i en línies generals està ben conservat, sense les deformacions que sovint presenten aquestes peces atesa la mal·leabilitat del plom. A la part frontal, una motllura d'enquadrament circular, en relleu suau i decorada amb una fina línia exterior de perletes, delimita una obertura central d'uns 25 mm de diàmetre que emmarcava l'element reflectant, encaixat des de la part posterior i del qual no se'n preserven restes. A l'interior de la motllura i resseguint el contorn de l'obertura es llegeix, en lletra capital, la inscripció «Q· LICINIVS TVTINVS· ARELATE FACIT» (Castanyer, Tremoleda, Frigola 2018, 250).

1. Projecte quadriennal titulat «Dinàmica del poblament rural: arquitectura, economia i paisatge de les villae a l'àrea del Pla de l'Estany - Garrotxa entre els segles II-I aC i els segles VII-VIII dC» (2018-2021); que ha continuat amb el títol «Ocupació del territori i explotació de l'espai rural a l'àrea del Pla de l'Estany - Garrotxa. Uillae, tallers, comunicació i recursos entre els segles II aC-VIII dC» (2022-2025), ambdós aprovats pel Servei d'Arqueologia i Paleontologia de la Generalitat de Catalunya i sota l'empara científica del Museu Arqueològic Comarcal de Banyoles. Així mateix el jaciment també està incorporat al projecte Ager Mutabilis II. *La explotación del territorio de Emporiae y Gerunda durante el bajo Imperio romano y la tardoantigüedad*. PID2019-105759GB-I00, del Ministerio de Ciencia e Innovación, i rep finançament anual de la Diputació de Girona i de l'Ajuntament de Besalú, institucions a les quals aprofitem per agrair el seu compromís.

El revers de la peça, llis, presenta un rebaix octogonal que permetia encaixar, com ja s'ha avançat, el propi mirall, molt probablement un vidre de superfície convexa retallat de manera poligonal —semblantment a l'encaix—, i recobert amb una capa de plom que li conferia la capacitat reflectant (Barruol 1985, 364; López Bravo, Delaporte 2015, 214). Aquest era fixat al marc mitjançant dues petites làmines o pestanyes oposades, encara parcialment conservades en l'exemplar tractat (fig. 1).

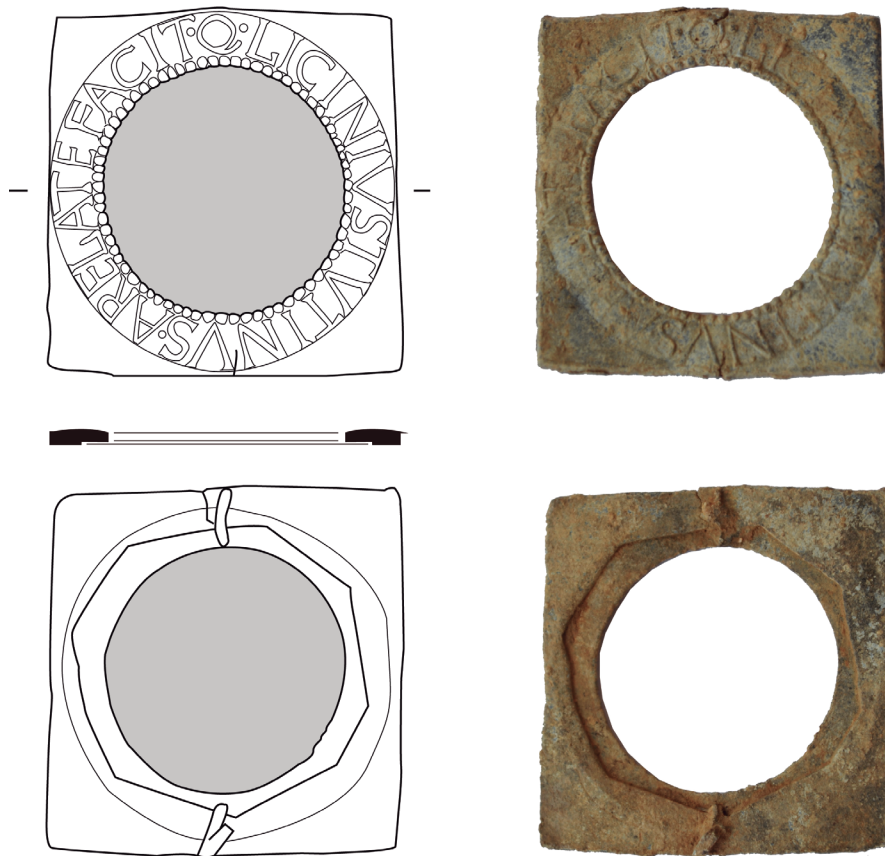

Figura 1. Dibuix i fotografia del mirall trobat a la vil·la dels Pompeu.

CR'17-2

0 5 cm

La fabricació d'aquests petits marcs, en les seves múltiples variants formals, es realitzava en motlles mitjançant la tècnica de la cera perduda, de la qual cosa se'n pot deduir una fabricació en sèrie feta en les *officinae plumbariae* (Barruol 1985, 364). El seu cost, a més, no devia ser elevat, sobretot en comparació amb els miralls de disc habitualment fets de bronze o plata, materials més cars i apreciats que el plom, motiu pel qual, i malgrat la seva escassa presència a Hispània (Baratta, Benedito-Nuez 2018, 45), no han de ser considerats objectes exclusius o luxosos (López Bravo, Delaporte 2015, 232).

Resulta especialment interessant el debat sobre la funció que acomplien. Les limitades dimensions dels vidres, que en molts exemplars no superen els 3 cm de diàmetre, i la poca idoneïtat dels materials escollits per a la confecció d'unes peces teòricament portàtils —convé reiterar la facilitat del plom per deformar-se amb els cops i la fragilitat del vidre—, ha provocat que es descarti el seu ús com a objectes funcionals, de tocador, relacionats amb la bellesa o la cura del cos (Baratta 2010a, 1154-1155; López Bravo, Delaporte 2015, 218; Németh, Szabó 2010, 101-102). Es tractaria, per tant, de mirallets de caràcter religiós, als quals s'ha proposat un ampli ventall d'usos no excloents entre ells, principalment votius, com demostra la seva habitual troballa en santuaris, i funeraris, sovint dipositats a manera d'ofrena en tombes d'infants i dones (Baratta 2008, 57-58; Baratta, Benedito-Nuez 2018, 444-445), això sense deixar de considerar altres possibles usos rituals en un sentit ampli del terme, inclosa la funció d'amulets protectors (López Bravo, Delaporte 2015, 218-222, 231) i la pràctica de la màgia (Barruol 1985, 373; Németh, Szabó 2010, 102; Streinu, Schwarcz, Mirea 2020, 176-177).

En qualsevol cas, sembla prou clara la seva vinculació majoritària, encara que no exclusiva (Schaad 2012; Reclaw 2002, 544), amb el món femení (Baratta 2009, 429-431). No en va diversos marcs de plom llueixen inscripcions amb dedicatòries a deesses venerades essencialment per les dones, com Venus —sovint representada en miralls i objectes de tocador (Swift 2017, 181)—, Isis, Hera, Juno, Artemisa o, en el cas dels productes de *Quintus Licinius Tutinus*, Selene i Afrodita (Baratta, 2010b, 93; Barruol 1985, 362; Németh, Szabó 2010, 102).

Tot i que només es coneixen setze marcs —disset amb el de la vil·la dels Pompeu—, *Q. Licinius Tutinus* és un dels *plumbari* sobre els que més s'ha publicat, probablement perquè és dels pocs que, a més de saber-se'n el nom, es pot indicar amb certesa la ubicació del taller, *Arelate* (Baratta 2011, 78-80). *Tutinus* va fabricar miralls amb inscripcions tant en grec² com en llatí. En el cas del grec, es documenten dedicatòries a Selene, Afrodita o a ambdues divinitats, així com un model sense cap referència religiosa, on solament hi figura el seu nom i la ciutat de fabricació: KY(IVTOC) AIK(IVTOC) TOYTEINOC <E>N APEΛATΩ ΠIO<I>EI³ (Baratta 2016, 248-251; Barruol 1985, 360-363; Barruol 1987, 415-417; Liou, Sciallano 2003, 437-440; Mayer 2016, 471-472). Aquest mateix text, *Q(uintus) LICINIVS TVTINVS ARELATE FACIT*, és el reproduït en l'única variant en llatí coneguda, de la qual únicament se'n coneixen tres exemplars: un procedent de Beaumes-de-Venise (Vaucluse, França) (Baratta 2016, 251-254; Barruol 1985, 356), relativament a prop d'Arles, un altre de Vindolanda (Anglaterra) (Tomlin 2011, peça 17; Birley 2014, 167-169) i el tercer, de Can Ring (Castanyer, Tremoleda, Frigola 2018, 250). Curiosament cap d'ells presenta les mateixes mesures,⁴ el que significa que foren originats en matrius diferents.

2 Sobre *Q. Licinius Tutinus* i l'ús del grec a *Arelate* durant els primers segles de l'era comú, consultar Mayer 2016.

3 Transcripció extreta de: Mayer 2016, 472.

4 52 x 51 mm el mirall de Beaumes-de-Venise, 48 x 48 mm el de Vindolanda i 38 x 36 mm el de Can Ring.

Context i cronologia de la troballa. Una ofrena votiva?

La peça, com ja s'ha dit més amunt, fou trobada en el nivell superficial d'un àmbit interpretat com l'*oecus* o sala de recepció d'un petit apartament residencial de l'ala oest, integrat també per una estança de funció indeterminada i un *cubiculum*. L'estrat estava visiblement remogut per les arades de cultiu i al paviment de la sala, de morter amb picadís ceràmic, s'hi podien observar les traces deixades per les relles al llarg dels anys.

Per llevant, aquesta estança afrontava amb el pati residencial, completat a est i oest per dos cossos constructius allargats disposats simètricament. Un d'ells, l'occidental, estava al seu torn subdividit en dos espais interns, presumiblement arran d'una reforma; un de menor, al sud, i un de més ampli al nord —amb unes dimensions interiors de 5'25 metres de llargada per 2'10 d'amplada—, que limitava directament, paret amb paret, amb l'*oecus* (fig. 2 i 3). El terra consistia en un simple paviment de terra batuda i, aproximadament al centre de la sala, s'hi localitzà, encara *in situ*, un gran bloc cilíndric de gres, de 40 cm d'alçada i 55 cm de diàmetre, que una vegada completada l'excavació, es descartà que pogués haver tingut cap possible funció arquitectònica.

Figura 2. Planta de la vil·la de Can Ring o dels Pompeu (2021), amb indicació del lloc on es trobà el mirallet i del *sacellum* de l'establiment.

L'excavació d'aquest cos fou complexa, atès que la zona resultà severament afectada per la ulterior construcció d'una *cella vinaria*. De fet, una de les rengleres de *dolia* del celler, la més occidental, es disposà just al damunt de l'antic mur de tancament est de l'edifici, que quedà en bona part arrasat per la col·locació de les tines. Això provocà la dispersió d'alguns dels elements que en origen formaven part de l'estança, entre els quals s'hi comptava una ara anepigràfica de gres grisenc (55 x 26 x 21 cm), probablement de provenença local/regional,⁵ que aparegué trabucada al costat d'uns dels

⁵ Agraïm al Dr. Ramon Julià Brugués, geòleg membre de l'equip del projecte, la identificació litològica de la peça, que estimà compatible amb alguns dels afloraments de gresos de la zona. Consideracions geològiques a banda, la provenença local o regional també es justifica per la qualitat relativament pobra del material, així com pels avantatges que un origen pròxim suposava a l'hora de costejar el transport.

dolia (fig. 4). Es tractava d'una peça de factura senzilla, amb la base i el coronament motllurats, i una de les seves cares —la posterior— llisa. A la part superior es definia, lleugerament rebaixat, el *focus* per a les ofrenes. No gaire lluny de l'ara també aparegué un rellotge de sol o *horologium* fet amb un bloc monolític de travertí, que en aquest cas devia estar ubicat en algun punt del pati.

Figura 3. Planta de detall del *sacellum* i de l'habitació on es va trobar el mirall, macat amb una punta vermella.

Figura 4. Procés d'excavació del *sacellum*. Noti's, a la part superior de la imatge, la presència de l'ara i del rellotge de sol, elements remoguts durant la construcció de la *cella vinaria*.

Fou essencialment la troballa de l'ara, doncs, la que permeté, d'una banda, plantejar una hipotètica vinculació amb la base de pedra cilíndrica conservada *in situ* al centre de l'estança, feta aparentment del mateix tipus de material, i, de l'altra, proposar un ús religiós per a la sala que, a tall d'hipòtesi, interpretem com un petit *sacellum*. En aquest sentit, l'emplaçament és avalat per la tradició arquitectònica romana de situar els espais de culte domèstic, especialment aquells de caràcter menys íntim —o més públic, si es vol—, en llocs de pas i fàcil accés en el si de la *domus*, tals com atris, jardins i patis (Fernández Vega 2003, 391-393; Pérez 2008, 218-219), essent el cas del *sacrarium* o *lararium* de Vilauba un magnífic paral·lel a l'exemple tractat (Castanyer, Tremoleda 1999, 61-64).

Respecte a l'ara, es desconeix si anava col·locada al damunt de la base o pedestal, presidint d'aquesta manera l'estança, o bé si es tractaven d'elements independents. A favor d'un funcionament conjunt hi ha, més enllà de la ja mencionada coincidència del material —en el que hom hi podria arribar a intuir un mateix origen de compra—, la potencial necessitat de proporcionar una plataforma o suport elevat a l'ara, de dimensions força reduïdes. En contra, el fet que la peça presenti una de les seves cares planes, pensada per anar recolzada contra una paret, cosa que igualment no impossibilitaria que s'hagués pogut exhibir exempta. Tampoc es pot descartar, encara que no sembli l'opció més ferma —atesa, en part, la seva simplicitat i la manca d'elements decoratius—, que el pedestal acomplís en si mateix una funció religiosa, a tall d'altar votiu, de manera semblant als altars cilíndrics documentats arreu de l'imperi, no sempre fàcils d'identificar (Coulton 2005, 130-132, 145, per al cas de l'Àsia Menor).

Sobre l'absència d'inscripció en l'ara rectangular, el fet no ha de resultar en cap cas sorprenent, i més si es té en compte el seu context domèstic on no es feia necessari, a diferència d'aquelles ares dipositades en santuaris —en certa manera d'esfera pública—, que es fes constar ni el dedicant (Olivares 2013, 60-61) ni la divinitat honrada, que bé haurien pogut ser diverses. Cal sobreentendre doncs, que la *pietas* del *dominus* i la seva família devien quedar prou refermades amb la mateixa existència del *sacellum* dins la seva propietat, sense la necessitat de plasmar-ho amb inscripcions.

De tota manera, hi ha paral·lels, per exemple al despoblat anomenat Malamonedá, al municipi de Hontanar, Toledo, on es va trobar, amb un altre altar escrit, un altar anepígraf d'unes dimensions i factura molt similars al de Can Ring. Els estudiosos consideren però, que les lletres s'han esborrat amb el pas del temps o, més probablement, que eren pintades. A la part posterior presenta dues perforacions que indiquen que estava fixat a un altre monument (Abascal 2014, 255, fig. 7 i nota 8). També similars, i més propers, són els dos altars anepigràfics trobats a la vil·la dels Munts (Altafulla, Tarragona), que en aquest cas es poden relacionar amb l'espai del mitreu (Tarrats, Remolà, Sánchez 2007, 221-223).

Amb tot l'exposat, doncs, i contemplades les alteracions patides al sector, tant durant la construcció de la *cella vinaria* com pels treballs agrícoles dels segles posteriors, que van comportar el desplaçament de diversos materials,

es proposa que el mirallet no procedís en origen de l'*oecus* on fou trobat, sinó del *sacellum* situat just al costat, on devia haver estat dipositat com a exvot.

Quant a la cronologia, l'abandó tant de l'ala oest com del pati residencial —convertit a partir d'aleshores o poc després en un celler a cel obert— s'ha pogut fixar entre un moment avançat del tercer quart del segle II dC i les darreries de la centúria (Frigola, Castanyer, Tremoleda 2020, 223). La dada, en qualsevol cas, esdevé d'un enorme interès a l'hora de fixar el període d'activitat de *Quintus Licinius Tutinus*, en la línia de la cronologia proporcionada per l'exemplar de Vindolanda, que fou trobat en un abocament de material proper a l'any 200 dC (Blake 2014, 259-260). Així, sembla que caldria descartar aquelles propostes de datació més tardanes, ja baiximperials (finals segle III – inicis IV dC) (Mayer 2016, 474, nota 24; Barruol 1987, 415), i fins i tot aquelles menys concretes, dels segles II-III dC (Baratta 2016, 248), per passar a defensar una forquilla de producció molt més acotada, esdevinguda entre la segona meitat del segle II i les primeres dècades del III dC.

Algunes reflexions entorn de la peça

Arribats aquí, toca qüestionar-se què hi feia i com va arribar aquesta peça a la vil·la dels Pompeu, preguntes per les quals evidentment no hi ha una resposta clara. En primer lloc és important mencionar que la presència de miralls de plom no és desconeguda en espais de culte domèstic (Baratta 2009, 428), malgrat ser molt més freqüent, com ja s'ha esmentat, la seva troballa en santuaris, àrees sacres i espais funeraris. En contextos d'habitació, aquests objectes haurien pogut ser usats per protegir la *domus* del mal d'ull i d'altres malefics (López Bravo, Delaporte 2015, 222), o simplement respondre a un culte privat i individual d'algun dels seus residents, presumiblement una dona.

No podem deixar d'esmentar, en aquest sentit, que tot i l'estreta i innegable vinculació dels miralls de plom amb el món femení, a vegades alguns dels marcs documentats es presenten decorats amb motius relacionats amb la viticultura, incloent fulles de parra, raïms, barrils o fins i tot la representació del mateix Dionís/Bacus (Barruol 1987, 418; López Bravo, Delaporte 2015, 214; Schaad 2012; Streinu, Schwarcz, Mirea 2020, 177), iconografia que en cap cas es pot suposar casual (Baratta, Benedito-Nuez 2018, 444). A Sucidava, al sud de la Dàcia, molts miralls, alguns amb clares al·lusions al món del vi, foren dipositats com a exvots en un temple dedicat a Bacus i les nimfes, en un dels pocs casos on aquestes peces apareixen inequívocament vinculades a una divinitat masculina (Streinu, Schwarcz, Mirea 2020, 177).

De forma sorprenent, una troballa casual a la banda sud de l'excavació oberta fins ara a Can Ring, l'any 2019, ha proporcionat les evidències d'un segon mirall. Es tracta, en aquest cas, d'un mirall de marc circular o ovalat i anepígraf. El fragment conservat mesura 77 mm de llarg per 18 d'ample i,

mentre que el revers és llis, l'anvers té les vores remarcades i engruixides, que deixen una franja central de 13 mm decorada amb diversos cercles, en relleu, que emmarquen un punt o perleta, en cada cas (fig. 5).

Figura 5. Fotografia i dibuix del fragment del marc de mirall trobat a la vil·la l'any 2019.

Debatre, més enllà de la seva evident connotació religiosa, sobre si l'exemplar de Can Ring hagués pogut acomplir alguna de les funcions rituals exposades, o potser d'altres ni tan sols contemplades aquí, és un exercici purament especulatiu en el qual no entrarem. Sí que mereix més atenció, en canvi, el fet que aquests mirallets, molt abundants en altres punts de l'imperi, on es compten per centenars, apareguin tan rarament a Hispània, amb poc més d'una desena d'exemplars recollits en tot el territori

peninsular (Baratta, Benedito-Nuez 2018, 445; López Bravo, Delaporte 2015, 222). Alguns autors ho han atribuït al seu baix valor econòmic, que no hauria afavorit la seva comercialització a llarga distància (López Bravo, Delaporte 2015, 232) i altres han plantejat, sense deixar de considerar altres opcions, si la seva distribució no podria estar estretament lligada a la devoció concreta dels seus propietaris, tot desplaçant-se directament de la seva mà (Baratta 2016, 254). Sigui com sigui, el que està clar és que la presència del mirall a la vil·la dels Pompeu no és un fet aleatori, sinó que respon, més enllà de les possibles vies d'arribada, a una importació premeditada, on algú, que devia estar familiaritzat amb el seu ús, emprà la peça per a unes finalitats religioses concretes i a més en un espai específicament destinat al culte domèstic.

Pel que fa a altres miralls d'interès, a més del paral·lel exacte trobat a Vindolanda, al mateix jaciment se'n va trobar un altre, aquesta vegada, de forma ovalada i també escrit amb el nom del fabricant: VENATOR FECIT (Venator m'ha fet) (Tomlin 2011, peça 18, fig. 16). En aquest cas, si bé no es tracta de Tutinus, ens ofereix el nom d'un altre *plumbarius*, que no podem situar.

Un exemple ben diferent procedeix d'Empúries, en concret de la campanya de 2004 al quadre 32.000 de la insula 30 de la ciutat romana (número de registre: 11.490). És un marc de mirall fet de plom, de forma circular, amb l'anvers format per tres cercles concèntrics, el central més ample, rebaixat i amb les lletres en relleu; mentre que l'interior i l'exterior les bandes són més estretes, emmarquen la central i estan decorades amb un continu de línies diagonals. El text és en capital romana i l'alçada de les lletres oscil·la entre 0,5-0,9 cm. Les paraules estan separades amb una puntuació d'un punt volat. Diu el següent: CORN · LE · K · FE · VTE · VRBE · ROME · FE (símbol), que podríem desenvolupar com Corn(elia) Le(...) K(arissima) Fe(lici) Vte(re) Urbe Rom(a)e Fe(lice) i podem traduir com A Cornelia Le(...), caríssima, que l'usis feliçment a la feliç ciutat de Roma (Tremoleda, Santos, Castanyer 2022, 150-151, fig. 6).

No coneixem cap altre paral·lel amb aquest text, en canvi, sí que és molt corrent l'expressió *utere felix*, que la trobem en multitud d'objectes (anells, cinturons, ceràmica, vidre, sivelles), sovint d'ambient militar, però també en plaques i mosaics en àmbits domèstics. En l'àmbit hispà una de les inscripcions més conegudes és la trobada a Gijón, amb la llegenda *utere felix domum tvam* (que gaudeixis de la teva casa).

Volem assenyalar diversos aspectes interessants que aporta aquest exemple emporità. En aquest cas, la inscripció no és la marca del fabricant, sinó que està fet per dedicar-lo a una persona concreta (aquesta Cornelia) i la commina a usar-lo. De tota manera, això no vol dir que en faci un ús utilitari, sinó potser es refereix a la seva funció votiva. I més si tenim en compte que les seves dimensions són 58 mm de diàmetre exterior i 35 mm de diàmetre interior, només un centímetre més gran que el diàmetre interior del marc de plom procedent de Can Ring.

Retornant a *Quintus Licinius Tutinus*, resta, en darrera instància, formular algunes qüestions sobre la seva producció. Mayer, arran de l'exemplar trobat a Vindolanda, va plantejar, amb molta lògica, si *Tutinus* no hauria preparat les peces amb inscripció llatina per facilitar la seva difusió més enllà de la Narbonesa, en zones no familiaritzades amb el grec (Mayer 2016, 472-473). Des d'aleshores s'han donat a conèixer dos marcs més d'aquest tipus, el de Beaumes-de-Venise, publicat inicialment per Barruol (1985, 356) i recentment reinterpretat per Baratta (2016, 252-254), i el de la vil·la dels Pompeu, a Besalú. Malauradament, tres segueix essent un nombre molt baix per poder extreure conclusions, si bé en favor de la tesi de Mayer hi ha el fet que dues de les peces en llatí fossin exportades en contextos llunyans. Per contra l'altra peça apareguda fora de la Gàl·lia, concretament a *Castra Vetera* (Xanten, Alemanya) (Barruol 1985, 356-359), sí que és en grec, si bé es tracta justament del text sense dedicatòria religiosa equivalent a la variant llatina. De tot això és possible treure'n algunes consideracions; primerament, l'absència de referències a Selene i/o Afrodita en els exemplars trobats fora de la Gàl·lia, possiblement perquè el seu culte era de caràcter local i no estava estès als llocs on les peces foren exportades. No menys important, en segon lloc, és el fet que aquests tres miralls corresponguin als models que, sigui en llatí o en grec, especifiquen la procedència de la peça (ΑΡΕΛΑΤΩ / *ARELATE*), fet que potser els dotava de més atractiu o prestigi davant possibles compradors estrangers. I finalment, notar que mentre un número significatiu dels marcs de *Tutinus* trobats a la Gàl·lia foren recuperats en santuaris o espais sacres, això no és així en el cas de les peces exportades, dues de les quals procedeixen de contextos urbans/militars i l'altra, la de Can Ring, d'un espai de culte domèstic.

De totes maneres, caldrà esperar que futures descobertes de miralls de plom en jaciments romans del nord-est peninsular, que de ben segur es produiran sigui en noves excavacions o revisant material antic, ajudin a entendre la presència de la peça de *Tutinus* a Can Ring i permetin donar context a allò que avui encara sembla un fet aïllat.

Bibliografia

- ABASCAL, J. M. 2014, Nuevas inscripciones romanas en la Meseta Sur (Hispania Citerior, *Conventus Carthaginensis*), *Luxentum* XXXIII, 252-260.
- BARATTA, G., BENEDITO-NUEZ, J. 2018, La presunta intimidad del espejo. A propósito de dos originales espejitos de plomo hallados en territorio valenciano (España), ALBA, E., ALBALADEJO, M., GIL, R., DOMÉNECH, G. (eds.), *La visión especular: el espejo como tema y como símbolo*, Calambur, València, 443-460.
- BARATTA, G. 2008, Nota su un nuovo frammento di specchio in piombo, *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, VI, Barcelona, 55-58.
- BARATTA, G. 2009, La bella e lo specchio: alcune iscrizioni greche su specchietti in piombo, MARTÍNEZ FERNÁNDEZ, A. (coord.), *Estudios de*

Epigrafia Griega, Servicio de Publicaciones de la Universidad de La Laguna, La Laguna, 427-454.

- BARATTA, G. 2010a, *Ars plumbaria Sardiniae?* Gli specchietti in piombo del Museo Archeologico G. A. Sanna di Sassari: appunti preliminari per un catalogo generale, MILANESE, M., RUGGERI, P., VISMARA, C. (a cura de), *L'Africa Romana. I luoghi e le forme dei mestieri e della produzione nelle province africane. Atti del convegno (Olbia, 11-14 dicembre 2008)*, 18, Carocci, Roma, 1151-1168.
- BARATTA, G. 2010b, Firme di artisti / produttori di specchietti in piombo con superficie riflettente in vetro, *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, XLVI, Debrecen, 91-100.
- BARATTA, G. 2011, Nota sulla rilettura di un testo epigrafico su uno specchietto in piombo: *Iulius*, un nuovo *plumbarius*, e *Brutus*, un *plumbarius* inesistente, *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, IX, Barcelona, 75-84.
- BARATTA, G. 2016, L'enigma svelato: novità e riletture nelle serie di specchietti plumbei di Κόιντος Λικίνιος Τουτεινός, *Sylloge Epigraphica Barcinonensis*, XIV, Barcelona, 247-254.
- BARRUOL, G. 1985, Miroirs votifs découverts en Provence et dédiés à Sélènè et à Aphrodité, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 18, 343-373.
- BARRUOL, G. 1987, Miroirs dédiés à Sélènè et à Aphrodité: observations et découvertes nouvelles, *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 20, 415-418.
- BIRLEY, A. 2014, Three significant small finds from Area B, BLAKE, J., *Vindolanda Research. The excavations of 2007-2012 in the vicus or extramural settlement ('Area B')*, Roman Army Museum Publications, Brampton, 167-169.
- BLAKE, J. 2014, *Vindolanda Research. The excavations of 2007-2012 in the vicus or extramural settlement ('Area B')*, Roman Army Museum Publications, Brampton.
- CASTANYER, P. TREMOLEDA, J. 1999, *La vil·la romana de Vilauba. Un exemple de l'ocupació i explotació romana del territori a la comarca del Pla de l'Estany*, Ajuntament de Banyoles, MAC-Girona, Ajuntament de Camós, Ajuntament de Porqueres, CECB, Girona.
- CASTANYER, P., TREMOLEDA, J., FRIGOLA, J. 2018, La vil·la romana de Can Ring (Besalú, la Garrotxa). Campaña de 2017, *Catorzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Caldes de Malavella, 247-253.
- COULTON, J. J. 2005, *Pedestals as 'altars' in Roma Asia Minor*, *Anatolian Studies*, 55, 127-157.
- FERNÁNDEZ VEGA, P. Á. 2003, *La casa romana*, Akal Ediciones, Móstoles.
- FRIGOLA, J., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2020, La vil·la de Saurió o Can Ring (Besalú, la Garrotxa). Resultats de les campanyes 2018 i 2019, *Quinzenes Jornades d'Arqueologia de les Comarques de Girona*, Castelló d'Empúries, 221-224.

- FRIGOLA, J., CASTANYER, P., TREMOLEDA, J. 2021, *La vil·la romana de Can Ring o dels Pompeu Saurió (Besalú). Les dades anteriors a l'excavació programada*, Estudis Arqueològics, 14, Girona.
- LIOU, B., SCIALLANO, M. 2003, Trois nouvelles montures en plomb de miroirs issus de l'atelier arlésien de Quintus Likinius Tuteinos, BATS, M., DEDET, B., GARMY, P. *et al.*, *Peuples et territoires en Gaule méditerranéenne. Hommage à Guy Barroul*, Revue Archéologique de Narbonnaise, Supplément 35, Montpellier, 437-440.
- LÓPEZ BRAVO, F., DELAPORTE, S. 2015, Los espejos de vidrio con marco en plomo de época romana. A propósito de un ejemplar procedente de Sagunto, *Millars*, XXXIX, 2015/2, Castelló de la Plana, 211-237.
- MAYER, M. 2016, Una nota sobre el contexto cultural y lingüístico de Favorino de Arles: el *plumbarius Quintus Licinius Tutinus*, LÓPEZ FÉREZ, J.A., LÓPEZ FONSECA, A., MARTÍNEZ HERNÁNDEZ, A. *et al.* (eds.), Πολυπραγμοσύνη. *Homenaje al profesor Alfonso Martínez Díez*, Ediciones Clásicas, Madrid, 469-474.
- NÉMETH, G., SZABÓ, Á. 2010, To a beautiful soul. Inscriptions on lead mirrors (Collection of Roman Antiquities Hungarian National Museum), *Acta Classica Universitatis Scientiarum Debreceniensis*, XLVI, Debrecen, 101-113.
- OLIVARES, J. C. 2013, La omisión del dedicante en las inscripciones votivas de *Hispania* como indicio de su ubicación en ámbitos privados, *Studia Historica. Historia Antigua*, 31, Salamanca, 59-87.
- PEREZ, M. 2008, El culto en la casa romana, *Anales de Prehistoria y Arqueología*, vols. 23-24, Universidad de Murcia, 199-229.
- RECLAW, J. 2002, Lead mirrors from Novae: Current State of Research, GIUMLIA-MAIR, A. (a cura de), *I bronzi antichi: Produzione e tecnologia. Atti del XV Congresso Internazionale sui Bronzi Antichi*, Éditions Monique Mergoïl, Montagnac, 544-548.
- SCHAAD, D. 2012, Un cadre de miroir en plomb à décor dionysiaque découvert à Auch, *Pallas. Revue d'Études Antiques*, 90, 185-198. [en línia] <https://journals.openedition.org/pallas/691>
- STREINU, A., SCHWARCZ, D., MIREA, D. 2020, Mirror, mirror... Reflections on the functionality of a small lead find from Acic Suat (Baia, Tulcea County), *Peuce. Serie Nouă. Studii și cercetări de istorie și arheologie*, XVIII, Tulcea, 171-202.
- SWIFT, E. 2017, *Roman Artefacts and Society. Design, Behaviour, and Experience*, Oxford, Oxford University Press.
- TARRATS, F., REMOLÀ, J. A., SÁNCHEZ, J. 2007, La vil·la romana dels Munts (Altafulla, Tarragonès) i Tarraco. *Tribuna d'Arqueologia 2006*, 213-228.
- TOMLIN, R.S.O. 2011, III. Inscriptions, *Britannia*, 42, 439-466.

- TREMOLEDA, J., SANTOS, M., CASTANYER, P. 2022, Troballes epigràfiques inèdites a la ciutat romana d'Empúries, Diana Gorostidi Pi y Anna Gutiérrez Garcia-M. (eds.), *Tituli-Imagines-Marmora. Materia y prestigio en mármol. Homenaje a Isabel Rodà de Llanza*, Anejos de AEspA XCV, Madrid, CSIC, 143-154.